

פרופסור מרדכי עקיבא פרידמן ומפעלו המדעי

ורד נעם

מרדכי עקיבא פרידמן נולד בפילדלפיה שבארצות הברית. הוא סיים תואר ראשון באוניברסיטת פנסילבניה שבפילדלפיה, ותואר שני במדעי היהדות ותעודת רבנות בבית המדרש לרבנים בניו יורק, שם התמחה בתלמוד אצל פרופ' שאול ליברמן, פרופ' ח"ז דימיטרובסקי ופרופ' דוד הלבני. בשנת 1969 סיים את עבודת הדוקטורט שלו, שעסקה בחקר הכתובות לפי מנהג ארץ ישראל מן הגניזה, באוניברסיטת פנסילבניה, בהדרכתו של גדול חוקרי הגניזה, פרופ' שלמה דב גויטיין.

חיבור זה היה פתח למחקר ענף ורב שנים של פרידמן בתולדות הכתובה, האישות והמשפחה בישראל. ספרו בן שני הכרכים, *Jewish Marriage in Palestine: a Cairo Geniza Study*, מנתח אוסף גדול של כתובות מן הגניזה, מן המאות העשירית והאחת עשרה. מחקרו זה העלה מתהום הנשייה את הנוסח הנשכח של הכתובה הארץ ישראלית, שנחקק מפני הנוסח הבבלי הרווח בישראל מאז תקופת הגאונים. פרידמן הראה כי נוסחי הכתובה מן הגניזה, העשויים על פי התלמוד הירושלמי ומנהגי ארץ ישראל, משקפים תפיסה שוויונית יותר של הנישואין ונושאים אופי של חוזה הדדי בין החתן והכלה, ולא שטר התחייבות חד צדדי, כפי שהיה נהוג על פי מנהג בבל.

בהמשך למפעלו זה, הוציא פרידמן לאור, יחד עם מחברים נוספים, מהדורה של כתובה קדומה ורבת חשיבות, המכונה 'הכתובה מקלן'. כתובה זו נכתבה באנטינואופוליס שבמצרים בראשית המאה החמישית לספירה, ולפרידמן היה תפקיד עיקרי בפענוח נוסחה, שחזרה וביאורה (*La Ketouba de Cologne: Un contrat de mariage juif à Antinoopolis*). ספר נוסף של פרידמן בנושא זה הוא: 'ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר'. ספר זה עוסק בחקר הפוליגמיה בחברה היהודית בארצות האסלאם בימי הביניים על פי תעודות הגניזה ומתאר את המציאות החברתית, מסורת ההלכה וזכויות הנשים בחברות הפוליגמיות היהודיות המסורתיות. גם

ספר זה משחזר מציאות יהודית נשכחת שניטשטשה זה מכבר. קודם למחקרו של פרידמן הניחו החוקרים שפוליגמיה לא נהגה הלכה למעשה בקרב יהודי המזרח בימי הביניים, גם אם לא נאסרה במפורש, כפי שהיה בקהילות היהודיות באירופה הנוצרית. הספר חושף את קיומה של התופעה ומעלה מתוך התעודות פיסת חיים מרתקת וצבעונית שהתקיימה בשולי חברת הגניזה בימי הביניים. מחקר זה תורם תרומה נוספת גם לשחזור ההבדלים בין מסורות ההלכה שנהגו בארץ ישראל ובכבל מהיבט זה של חיי המשפחה.

עיסוקו של מרדכי עקיבא פרידמן במסמכי הגניזה הוביל אותו לכיוון מחקרי נוסף – חקר הרמב"ם ובנו ר' אברהם מתוך החומר החדש שהתגלה בגניזה. בנושא זה פרסם מחקרים רבים, בהם כתבי יד לא ידועים שכתב או חיבר הרמב"ם, לרבות מכתבים ושאלות ותשובות שכתב כמו ידו, שלא היו ידועים קודם לכן. פרידמן עסק ברמב"ם כראש היהודים במצרים ואף תיאר את הרמב"ם כמורה על פי רשימות שכתבו תלמידים בשיעוריו. רשימות אלה נתגלו לראשונה על ידי פרידמן בגניזה. פרידמן הרבה לחקור גם את רבנו אברהם בן הרמב"ם. מתוך תעודות הגניזה הוא משרטט ביד אמן את דיוקנו של חכם זה כמנהיג רב סמכות והעזה, רפורמטור ומתקן תקנות.

בספרו 'הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד' עוסק פרידמן ברמב"ם כאיש הלכה ומנהיג הציבור ובתגובתו לשני האתגרים הגדולים של התקופה – השמד, היינו גזרות שנגזרו על היהודים להמיר את דתם מאונס או המרת הדת מרצון, והציפיות המשיחיות שפרחו בקהילה היהודית בעקבות רדיפות אלה. הספר נסמך גם הוא על עדויות חדשות שגילה פרידמן בגניזה, בצד 'איגרת תימן' של הרמב"ם.

לאחרונה השלים פרידמן מפעל מחקרי עצום ממדים בן עשרות שנים. מורהו המובהק, שלמה דב גויטיין, התחיל בשעתו את מחקר הגניזה באיסוף תעודות שעניינן ביהודים שעסקו בסחר בהודו וייבאו משם לארצות הים התיכון תבלינים וסחורות יקרות. גויטיין גילה יותר מ-400 תעודות מן הגניזה מן המאות האחת עשרה-שתיים עשרה, רובן כתובות ערבית-יהודית, שנכתבו בידי סוחרים אלה ותיארו את חייהם וחיי משפחותיהם. גויטיין עזב מחקר זה באמצע ופרידמן ערך, השלים ופרסם אותו. ספר זה *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza*, המקיף קרוב לאלף עמודים, מעשיר את הידע ההיסטורי עושר רב משני כיוונים שונים. מחד, הוא חושף את ראשיתו של סחר ימי שהוכר עד כה רק מתקופה מאוחרת בהרבה.

מאידיך, הוא מתאר היבטים לא נודעים של חיי הכלכלה, החברה והמשפחה של משפחות חשובות של סוחרים ותלמידי חכמים יהודים בארצות הים התיכון בימי הביניים. הכרך הראשון של מהדורה עברית של מחקר זה כבר יצא, וחמישה כרכים נוספים יראו אור בקרוב.

פרופ' פרידמן זכה בפרס יצחק בן-צבי על ספרו *Jewish Marriage in Palestine*, פרס העיר חולון לחכמת ישראל על ספרו 'ריבוי נשים בישראל' ופרס גולדשטיין-גורן למחשבת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון, על ספרו 'הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד'. בכל התחומים הנזכרים, חקר הגניזה, חקר הרמב"ם וחקר תולדות ההלכה בתחומי האישות והמשפחה, ומוסף עליהם גם חקר ספרות חז"ל והמדרש, פרסם פרידמן גם כמאה וחמישים מאמרים, ואף שימש כעורכם של ספרי מחקר רבים.

פרופ' פרידמן הוא מופקד הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם ולחקר הגניזה על שם יוסף וסיל מיזור, כיהן עשרות שנים במחלקה לתלמוד באוניברסיטת תל אביב, ותקופות ארוכות גם עמד בראשה. בנוסף, היה עמית מחקר במרכז ללימודי היהדות באוניברסיטת הרווארד ובמכון המחקר אנברג שבפילדלפיה. מאז שנת תשס"א הוא חבר האקדמיה הלאומית למדעים.

בצד תרומתו המחקרית המרשימה, קידם פרידמן את חקר הגניזה ותרבות היהודים בארצות האסלאם גם מן ההיבט של התודעה האקדמית והציבורית הרחבה. פרידמן הוא אחד היוזמים והמובילים של מסגרת ה'מג'לס' המתקיימת מדי חודש באוניברסיטת תל אביב וקיימה עד כה קרוב למאה פגישות. ה'מג'לס' הוא סמינר בין-חוגי ללימודי הערבית-היהודית ותרבות היהודים בארצות האסלאם. במסגרת זו מרצים ותלמידים לתארים מתקדמים מציגים את מחקריהם המתהווים, קוראים טקסטים חדשים בערבית-יהודית עם המשתתפים וזוכים לתגובותיהם. בשנת תשל"ו יזם את הכינוס הבינלאומי הראשון בעולם לחקר הגניזה. פרסומן של ההרצאות שנישאו בכנס הוליד את 'תעודה', השנתון למדעי היהדות של בית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל אביב. פרידמן ערך את דברי הכינוס ב'תעודה' א, והוסיף לשמש כעורך של רוב כרכי 'תעודה' עד לפרסום תעודה טו (חקר הגניזה לאחר מאה שנה), בשנת תשנ"ט. כמו כן, יזם פרידמן יום עיון שנתי של החוג לתלמוד וארגן כנסים רבים נוספים לאורך השנים. הוא משמש שנים רבות חבר בוועד הפועל של עמותת 'מקיצי נרדמים' ושל קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן.

תלמידיו של פרידמן, שנעשו חוקרים חשובים בזכות עצמם, רוחשים לו אהבה והערצה. הם מעידים על קפדנותו כמנחה ועל העבודה העצומה שהשקיע בבדיקת כל פרט של עבודתם המחקרית. מאידך, הם מספרים על מסירותו האבהית והנדיבה לתלמידיו. כך כתבו עליו אחדים מהם:

אין הנחות, אין הקלות, אין קיצורי דרך. המחקר יתקדם צעד צעד, ואם יש צורך נחזור ונבדוק פעם נוספת, עד שנוודא שאכן הדברים מדויקים. ...פרופ' פרידמן לא ירשה לך להוציא מוצר פגום מתחת ידך. אם קיבלת ממנו 'חותמת כשרות' יכול אתה לישון בשקט ...

בתוככי המנחה המדקדק מצוי אדם בעל נפש עדינה, טוב לב, דואג ומסור. הרגשתי בסביבתו כבן בית. הוא התעניין וממשיך להתעניין בי ובבניי ביתי כאילו היינו ילדיו ובני ביתו הקרובים. דלתו פתוחה בפני תלמידיו בכל עת ובכל שעה. עד היום, שנים הרבה לאחר סיום הדוקטורט, לכל שאלה מחקרית ניתנת אוזן קשבת ועצה מועילה ומסורה...

אחד הדברים שהרשימו אותי כאשר התחלתי ללמוד אצל פרופ' פרידמן היה הכבוד שרחש למוריו. בכל הזדמנות הזכיר באוזני את מורו ורבו פרופ' ש"ד גויטיין ומורים אחרים שלמד תורה מפייהם. הדבר גרם לי לחוש שאני, כתלמידו, עוד חוליה בשלשלת. אך הדבר לא מנע ממנו לבדוק היטב את דבריהם ולבקרם, כפי שאמר לי לא פעם: אל תסמוך לא על מוריך ולא על מורי מוריך, בדוק תמיד פעם ופעמיים אחריהם. אכן, זכיתי. זכיתי ללמוד ולעבוד תחת חוקר דגול ואדם גדול. כל מה שאשיג בדרכי האקדמית יהיה בזכות ההכשרה המקיפה שהכשיר אותי.

ספר זה מוגש בהוקרה לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן על ידי ידידיו ותלמידיו עם פרישתו מההוראה באוניברסיטת תל אביב. ראשיתם של רבים מן המאמרים בהרצאות שנישאו בכנס לכבודו לרגל פרישתו. ראוי 'דיני ישראל' לשמש אכסניה למחווה זו, שכן פרופ' פרידמן היה חבר המערכת של כתב העת שנים רבות. אוסף המאמרים המכונס בזה חופף את תחומי מחקרו המגוונים: תולדות ההלכה, הלכה והגות בימי הביניים, אישות ומשפחה, חקר הרמב"ם וביתו וחקר הגניזה. ברכתנו שלוחה למרדכי עקיבא פרידמן, לרעייתו מרים, לילדיו ולנכדיו לשנים רבות של שמחה, בריאות טובה והמשך עשייה מחקרית פורייה.

מרדכי עקיבא פרידמן – פרסומים

הכין: אמיר אשור

א. ספרים

1. *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study, I: The Ketubba Traditions of Eretz-Israel*, Tel-Aviv and New York 1980.
2. *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study, II: The Ketubba Texts*, Tel-Aviv and New York 1981.
3. ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים תשמ"ו.
4. *La Ketouba de Cologne: Un contrat de mariage juif à Antinoopolis*, with C. Sirat, P. Cauderlier, M. Dukan (Papyrologica Coloniensia, XII), Opladen 1986.
5. הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד (ירושלים, מכון בן צבי, תשס"ב).
6. *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza ('India Book')*, with S. D. Goitein, Leiden and Boston 2008 (2007).
7. ספר הודו א: יוסף אלֶפְדִי סוחר-הודו הגדול, תעודות מגניזת קהיר, עם ש"ד גויטיין, ירושלים, תשס"ט.
8. ספר הודו ב: מֶצְמוֹן נגיד ארץ תימן וסחר-הודו, תעודות מגניזת קהיר, עם ש"ד גויטיין (בדפוס).
9. ספר הודו ג: בן יגו סוחר ויצרן בהודו, תעודות מגניזת קהיר, עם ש"ד גויטיין (בדפוס).
10. ספר הודו ד: חלפון הלוי הסוחר הנוסע הגדול – המבוא (התקבל).
11. ספר הודו ד: חלפון הלוי הסוחר הנוסע הגדול – תעודות מגניזת קהיר, עם ש"ד גויטיין (התקבל).

12. ספר הודו ד: מילון הערבית-היהודית לפי ארכיון חלפון הלוי מגניזת קהיר (התקבל).

ב. עריכה

13. *Perspectives in Jewish Learning, IV*, Chicago 1972.

14. *Geniza Studies in Jewish Marriage Law*, Tel Aviv University 1974.

15. תעודה א: חקרי גניזת קהיר, תל-אביב תש"ס.

16. دراسات في جنيزا القاهرة (القاهرة, 2001) (תרגום לערבית של תעודה א).

17. תעודה ג: מחקרים בספרות התלמוד, לשון חז"ל ופרשנות המקרא, עם א' טל וג' ברין, תל-אביב, תשמ"ג.

18. תעודה ד: מחקרים במדעי היהדות, עם מ' גיל, תל-אביב תשמ"ו.

19. תעודה ז: מחקרים במדעי היהדות, עם מ' גיל וי' הופמן, תל-אביב תשנ"א.

20. תעודה י: מחקרים במדעי היהדות, תל-אביב תשנ"ו.

21. תעודה יא: מחקרים במדרשי האגדה, עם מ"ב לרנר, תל-אביב תשנ"ו.

22. תעודה יג: אישות בהלכה ובמחשבת ישראל, תל-אביב תשנ"ז.

23. תעודה יד: מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, עם י' בלאו, ח' בן-שמאי וי' קרמר, תל-אביב תשנ"ח.

24. תעודה טו: חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תל-אביב תשנ"ט.

25. משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, עם ע' פליישר וי' קרמר, ירושלים תשנ"ח.

26. ד"י לסקר, הקראות וחקר היהדות (תרבות היהודים בארצות האסלאם וחקר הגניזה, מחקרי הקתדרה ע"ש יוסף וסיל מייזר, א), תל-אביב תש"ס.

27. ש' סטרומזה, סעדיה גאון הוגה יהודי בחברה ים-תיכונית (תרבות היהודים בארצות האסלאם וחקר הגניזה, מחקרי הקתדרה ע"ש יוסף וסיל מייזר, ב), תל-אביב תשס"ב.

28. י' ברודי, פירקוי בן באבוי ותולדות הפולמוס הפנים-יהודי (תרבות היהודים בארצות האסלאם וחקר הגניזה, מחקרי הקתדרה ע"ש יוסף וסיל מייזר, ג), תל-אביב תשס"ג.

29. י' טובי, השירה, הספרות הערבית-היהודית והגניזה (תרבות היהודים בארצות האסלאם וחקר הגניזה, מחקרי הקתדרה ע"ש יוסף וסיל מייזר, ד), תל-אביב תשס"ו.
30. תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, עם ד' גולינקין, מ' בנוביץ, מ' שמלצר וד' שפרבר, ירושלים תשס"ח.
31. דברים לזכרו של פרופ' עזרא פליישר, האקדמיה הלאומית למדעים (בדפוס).
32. הרמב"ם וגניזת קהיר (עתיד לראות אור).

ג. מאמרים

33. 'Termination of the Marriage upon the Wife's Request: A Palestinian *Ketubba* Stipulation', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 37 (1969), pp. 29-55.
34. "משלם" בגניזת קהיר, לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 72-74.
35. 'נוספות לעניין "משלם"', לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 237-238.
36. 'Annuling the Bride's Vows: A Palestinian *Ketubba* Stipulation', *Jewish Quarterly Review*, 61 (1971), pp. 222-233.
37. 'ריבוי נשים במסמכי הגניזה', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 320-359.
38. 'The Ransom Clause of the Jewish Marriage Contract', *Gratz College Anniversary Volume*, Philadelphia 1971, pp. 63-71.
39. 'The Monogamy Clause in the Jewish Marriage Contract', *Perspectives in Jewish Learning*, 4 (1972), pp. 20-40.
40. 'Master and Slave Girl: Two Geniza Documents', *Gratz College Annual of Jewish Studies*, 1 (1972), pp. 56-63.
41. 'שני קטעים מספר המעשים לבני ארץ-ישראל', סיני, עד (תשל"ד), עמ' יד-לו.
42. 'The Ethics of Medieval Jewish Marriage', S. D. Goitein

- (ed.), *Religion in a Religious Age*, Cambridge, Mass. 1974, pp. 83-102.
43. "הצרי אין במצרים אם רופא אין באלקאהרה" (מסמך ממצרים על גירושי אשת כהן בסוף המאה הי"א ותגובת חכם מארץ-ישראל), דיני ישראל, ה' (תשל"ד), עמ' 228-205.
44. 'פוליגאמיה: תעודות ותשובות מן הגניזה', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 198-166.
45. 'Pre-Nuptial Agreements with Grooms of Questionable Character: Two Documents from the Cairo Geniza', *Diné Israel*, 6 (1975), pp. CV-CXXII.
46. 'הערות למאמרי "פוליגאמיה: תעודות ותשובות מן הגניזה"', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 197-196.
47. 'The Minimum *Mohar* Payment as Reflected in the Geniza Documents: Marriage Gift or Endowment Pledge?', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 43 (1976), pp. 15-47.
48. 'The Ransom-Divorce: Divorce Proceedings Initiated by the Wife in Mediaeval Jewish Practice', *Israel Oriental Studies*, 6 (1976), pp. 288-307.
49. 'קרא(ים)=בני(י) מקרא; בעל(י) מקרא', לשוננו, מ (תשל"ו), עמ' 297-296.
50. 'שלושה קטעים חדשים משו"ת ר' משה בן מימון', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 149-145.
51. 'חלוקת תוספת הכתובה ל"מוקדם" ו"מאוחר" בתעודות הגניזה', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג (תשל"ז), עמ' 387-377.
52. 'לפתרון סתומה בפיוט ואזכיר גבורות ליובל בן יוסי', סיני, פב (תשל"ח), עמ' צד.
53. 'התערבות השלטון בקירואן בגירושי ארוסה: קטע חדש מקובץ גדול של שו"ת הגאונים (והערות לקטעים אחרים)', מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' טו-רמב.

54. "מחת פורענותן של רשעים" ו"משא ומתן" בלשון חכמים, לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 156-158.
55. 'על טענת פירקוי בן באבוי בדבר מציאת ספרים גנוזים של הירושלמי', סיני, פג (תשל"ח), עמ' רנ-רנא.
56. 'למאמר "ז"ל כברכת החיים"', סיני, פג (תשל"ח), עמ' רפח.
57. "וענתה שמה כימי נעוריה" (הושע ב, יז): "אישי אתה", בר-אילן, טז-יז (תשל"ט), עמ' 32-36.
58. 'עיתורי-חותמים ושיטה מיוחדת לציון תאריך', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 160-163.
59. 'וכתב לו, עושה לו כתב', סיני, פד (תשל"ט), עמ' קעז-קעט.
60. 'הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים', תעודה, א (תש"ם), עמ' 57-82.
61. 'גירושין ביזמת האשה בארץ ישראל, מצרים וצפון אפריקה על-פי תעודות הגניזה', ממזרח וממערב, ב (תש"ם), עמ' 19-25.
62. 'עוד על "עיתור" חתימתו של ר' אליהו בן גאון לאברהם שר העדה', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 202-204.
63. 'Israel's Response in Hosea 2:17b: "You are my husband"', *Journal of Biblical Literature*, 9 (1980), pp. 199-204.
64. 'הרי את מקודשת לי לאחר שתשתחררי – הרי זו מקודשת: שתי תשובות מן הגניזה על נישואי שפחות', דיני ישראל, ט (תשל"ח-תש"ם), עמ' קסה-קפא.
65. 'קטעים חדשים של שאלות ותשובות הרמב"ם', ש' מורג, י' בן-עמי (עורכים) בהשתתפות נ' סטילמן, מחקרי עדות וגניזה: ספר היובל לכבוד ש"ד גויטיין, ירושלים תשמ"א, עמ' 109-120.
66. 'שידוכין ואירוסין לפי תעודות הגניזה הקהירית', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 157-173.
67. 'Divorce upon the Wife's Demand as Reflected in Manuscripts from the Cairo Geniza', *The Jewish Law Annual*, 4 (1981), pp. 103-126.

68. "דבר מה שלא נאמר למשה" (ירוש' מכות ב, ז, לא סע"ד), לשוננו, מה (תשמ"א), עמ' 157-158.
69. 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 209-242.
70. "מעשה גדול" – קטע חדש מן המעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 193-205.
71. 'לקטע החדש של מעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 662-664.
72. 'Polygyny in Jewish Tradition and Practice: New Sources from the Cairo Geniza', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 49 (1982), pp. 33-68.
73. 'אונו: ידיעות חדשות מן הגניזה הקהירית', ד' גרוסמן (עורך), בין ירקון ואילון, רמת-גן תשמ"ג, עמ' 73-85.
74. 'משורת רב האיי גאון: קטעים חדשים מן הגניזה', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 71-82.
75. 'אישות ומשפחה, פרק לדוגמא ממוהר לכתובה', א"א אורבך (עורך), יד לתלמוד: פרקים לדוגמא, גבעתיים תשמ"ג, עמ' 59-63, 91.
76. 'Marriage and the Family in the Talmud: Selected Chapter (From Mohar to Ketubba)', E. E. Urbach (ed.), *Yad la-Talmud – Selected Chapters*, Israel 1983, pp. 29-36, 99-100.
77. 'A Case of Polygyny with David, Abigail and Hasana ("Beauty")', *Diné Israel*, 10-11 (1981-1983), pp. 81-91.
78. 'אות באות, מלה במלה', לשוננו לעם, שלח (תשמ"ג), עמ' 194-195.
79. 'פרסום ספר על-ידי הנחתו במקדש: על הביטוי "כתוב ומונח"', לשוננו, מח-מט (תשמ"ד-תשמ"ה), עמ' 49-52.
80. 'הפועל "אתחזק" בכתובות בתי-כנסת בארץ-ישראל', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 605-606.
81. 'הערה [למאמרו של ש"ד גויטיין, 'דמדומי ערב של בית הרמב"ם']', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 104.

82. "ועד עכשיו המאזניים מעויין", תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 147-149.
83. 'עוד על "להרי ידוע" (ל"ע שמת-שן, עמ' 234-235; שנא, עמ' 31), לשוננו לעם, שנו (תשמ"ה), עמ' 188.
84. 'ריבוי נשים בחברה יהודית – מקורות חדשים מן הגניזה: מצב המחקר', פעמים, 25 (תשמ"ה), עמ' 3-11.
85. 'על מוקדם ומאוחר בלשון בספרות חז"ל', סידרא, א (תשמ"ה), עמ' 59-68.
86. 'פרופ' ש"ד גויטיין, האדם והחוקר: קוים לדמותו', ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 26 (תשמ"ו), עמ' 51-66.
87. 'עיונים במדרשו של ר' מאיר', תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 79-92.
88. "'הנה לא ינום" = "לא יישן" (הערה לתרביץ, נא, עמ' 497-498), תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 621-622.
89. 'הערה לדברי חז"ל בשירת ריה"ל', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 144.
90. 'מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 63-82.
91. 'שלושה קטעים מגלים עיר', עת-מול, 66 (תשמ"ו), עמ' 17-18.
92. 'Cases of polygamy', *Genizah Fragments*, 12 (1986), p. 2.
93. 'Geniza Sources for the Crusader Period and for Maimonides and his Descendants', N. Waldman (ed.), *Community and Culture: Essays in Jewish Studies in Honor of the Ninetieth Anniversary of Gratz College*, Philadelphia 1987, pp. 51-66.
94. 'פרט ועוללות: לקט של הערות', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 446-450.
95. 'כתובת אשה מדברי תורה או מדברי סופרים: על הכתובה בצפון-אפריקה ויחסה למנהגי כבל וארץ-ישראל', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 91-97.
96. 'לעניין חדות-דות', לשוננו, נ (תשמ"ו), עמ' 72.
97. 'על הכתובות העבריות בהר-הביית', קתדרה, 43 (תשמ"ז), עמ' 193-194.

98. 'הערות ל"מחזור פיוטי רבי ינאי"', מהדורת צ"מ רבינוביץ, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 380.
99. 'ירושת מי שהיו לו שתי נשים: שתי תשובות מן הגניזה', דיני ישראל, יג-יד (תשמ"ו-תשמ"ח), עמ' רלט-רסב.
100. 'Social Realities in Egypt and Maimonides' Rulings on Family Law', N. Rakover (ed.), *Maimonides as Codifier of Jewish Law*, Jerusalem 1987, pp. 225-236. (= *Sobre la Vida y Obra de Maimonides, I Congreso Internacional [Córdoba, 1985]*, Cordoba 1991, pp. 177-186).
101. 'Marriage as an Institution: Jewry under Islam', D. Kraemer (ed.), *The Jewish Family: Metaphor and Memory*, New York & Oxford 1989, pp. 31-45.
102. 'ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה', שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 177-188.
103. 'Responsa of R. Abraham Maimonides from the Cairo Geniza: A Preliminary Review', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 56 (1990), pp. 29-49.
104. 'Tamar, A Symbol of Life: The "Killer Wife" Superstition in the Bible and Jewish Tradition', *Association for Jewish Studies Review*, 15 (1990), pp. 23-61.
105. 'הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניזת קהיר', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), 1-21 (בחלק העברי).
106. 'ההלכה כעדות לחיי המין אצל היהודים שבארצות האסלאם בימי הביניים: כיסוי הפנים ונישואי "מתעה"', פעמים, 45 (תשנ"א), עמ' 89-107. (= עצמון [עורכת], *אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה*, 143-160, בשינויים ותוספות מעטות).
107. 'משהו על תרומת ש"ד גויטיין למחקר הבין-תחומי של התרבות הערבית-היהודית', ספונות, ה (תשנ"ה), עמ' 11-20.

108. 'Goitein on the Indian Route', *Genizah Fragments*, 21 (April 1991) pp. 3-4.
109. "חיי עולם נטע בתוכנו" – לשעבר; "יטע תורתו בלבנו" – לעתיד לבוא, תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 265-268.
110. "כיר יד" וחתימת הלוחות השניים בתוספתא ובמדרש, תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 161-189.
111. 'Responsa of Abraham Maimonides on a Debtor's Travails', J. Blau & S. C. Reif (eds.), *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judaeo-Arabic*, Cambridge 1992, pp. 82-92.
112. 'תשובה בענייני תפילה מזמנו של רס"ג, סיני, קט (תשנ"ב), עמ' קכה-קמד.
113. 'מנהג חלוקי הלב, סיני, קט (תשנ"ב), עמ' רפז.
114. 'קטעים חדשים מן הגניזה משו"ת הרמב"ם (עם מילואים לשו"ת הנדפסות)', ח' בן שמאי (עורך), חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, תל-אביב וירושלים, תשנ"ג, עמ' 443-462.
115. 'המחזיר גרושתו משנישאת וטומאת הסוטה והאנוסה', ש"י פרידמן (עורך), ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 189-232.
116. 'Menahem ben Aaron Ibn Zemah's Anti-polygyny Torah Commentary from the Geniza', M. Brettler and M. Fishbane (eds.), *Minḥah le-Nahum – Biblical and Other Studies Presented to Nahum M. Sarna in Honour of his 70th Birthday*, Sheffield 1993, pp. 103-116.
117. 'אנשי מערבנו; מקצת חכמי מערב, סיני, קיא (תשנ"ג), עמ' קפ-קפג.
118. 'רואים עין בעין = דעותיהם שקולות', לשוננו לעם, מה (תשנ"ד), עמ' 46-47.
119. 'הערות למילון של הארמית היהודית של ארץ-ישראל', לשוננו, נו (תשנ"ג), עמ' 67-94.

120. 'ההקדשה הראשונה של ספר התורה מהמאה העשירית, שכתבתו יוחסה למשה בן אשר (כ"י פירקוביץ' ב 188), תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 135-133.
121. 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 585-523.
122. 'על סדר הישיבה בבתי-כנסת קדומים', קדמוניות, כז (תשנ"ד), עמ' 64, 143.
123. 'הערה על פירוש ר' אברהם בן הרמב"ם לתורה', סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' קצ.
124. "'חדל להיות לשרה ארח כנשים" (בראשית יח, יא) במדרש', סידרא, י (תשנ"ד), עמ' 101-95.
125. 'שתי הערות ("ענוותנות", "שמש קדם כלשון חול")', לשוננו, נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 173-171.
126. 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראליים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 102-69.
127. 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר-אילן, כו-כז (תשנ"ה), עמ' 276-259.
128. 'אישור ל"כיר" הקב"ה שבלוחות הברית בפסקה חדשה במכילתא', תעודה, ט (תשנ"ה), עמ' 73-65.
129. 'היום: שיעור מפי הרמב"ם', עת-מול, 121 (1995), עמ' 5-3.
130. 'מחלוקת לשם שמים: עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 298-245.
131. 'האיפטיה (המניין המלכותי) בשטרות ובמדרש: מציאות של העולם הקדמון בלבוס ספרותי', תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 229-205.
132. 'Babatha's Ketubba: Some Preliminary Observations', *Israel Exploration Journal*, 46 (1996), pp. 55-76.
133. 'נשים רעולות', עת-מול, 130 (תשנ"ז), עמ' 23-22.

134. 'עכשיו אמרו מצוות חליצה קודמת למצוות הייבום', תעודה, יג (תשנ"ז), עמ' 66-35.
135. 'בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 78-75.
136. 'Developments in Jewish Marriage and Family Law as Reflected in the Cairo Geniza Documents', N. Golb (ed.), *Judaeo-Arabic Studies*, Amsterdam 1997, pp. 123-133.
137. 'משא ומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורת', תעודה, יד (תשנ"ח), עמ' 190-139.
138. 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים, המתירה את ה"רשות"/, ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל', ירושלים תשנ"ח, עמ' 367-328.
139. 'על תרומת הגניזה לחקר ההלכה', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 301-277.
140. 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים: בקשה לפנות לסולטאן', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 147-128.
141. 'הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן', י' רוזנברג (עורך), אסופת קרית ספר: מחקרים במדעי היהדות ובקורות ספרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 154-151.
142. 'על יחס הכתובות הקראיות לכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 157-145.
143. 'עם ש"ד גויטין, אברהם בן יגו סוחר יהודי בהודו', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 292-259.
144. 'מתשובות הגאונים מן הגניזה בהלכות ריבית', ד' בוירין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 474-460.
145. 'שני כתבים מימוניים: מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל החכם ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו', ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 221-191.

146. 'תשובת "הרב" ר' יהודה בן יוסף הכהן על יתומה קטנה שהשיאוה ונאפה', דיני ישראל, כ-כא (תש"ס-תשס"א), עמ' 329-351.
147. 'גניזת קהיר: מקור לא אכזב לחקר התרבות היהודית בארצות האסלאם', איגרת (האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים), 22 (אייר תשס"ב), עמ' 10-11.
148. 'On Marital Age, Violence and Mutuality as Reflected in the Genizah Documents', S. C. Reif (ed.), *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge 2002, pp. 160-177.
149. 'על זמנו של המבשר המשיחי הידוע מתימן', פעמים, 91 (תשס"ב), עמ' 27-29.
150. 'משפחת אבן אלאַמְּשֵׁאטִי, בית מחותני הרמב"ם', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 271-297.
151. 'עיונים בפרק המדיר את אשתו מליהנות לו (כתובות ז א-ב)', י" אלמן, א"ב הלבני וצ"א שטיינפלד (עורכים), נטיעות לדוד: ספר היובל לדוד הלבני, ירושלים תשס"ה, עמ' קפג-קצג.
152. 'הרמב"ם על המשיח התימני', א' סטריקובסקי (עורך), הנשר הגדול: 800 שנה לפטירת הרמב"ם, דף לתרבות יהודית, האגף לתרבות תורנית, 266-267, ירושלים תשס"ה, עמ' 29-31.
153. 'הרמב"ם, זוטא והמוקדמים: סיפורם של שלושה חרמות', ציון, ע (תשס"ה), עמ' 473-527.
154. 'El magisterio de Maimónides en Medicina', C. del Valle (ed.), *Maimónides Medico*, Madrid 2005, pp. 122-127.
155. 'Contracts: Rabbinic Literature and Ancient Jewish Documents', S. Safrai, et al. (eds.), *The Literature of the Sages, Second Part: Midrash and Targum; Liturgy, Poetry, Mysticism; Contracts, Inscriptions, Ancient Science; and the Languages of Rabbinic Literature*, Assen 2006, pp. 423-460.

156. 'Qūṣayr and Geniza Documents on the Indian Ocean Trade', *Journal of the American Oriental Society*, 106 (2006), pp. 401-409.
157. 'רגל רדופין וכלה רדופה להגיד שבחה בבית אביה', ד' גולינקין (עורך), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 303-343.
158. 'הרמב"ם "רייס אליהוד" (ראש היהודים) במצרים', א' ארליך, ח' קרייסל וד"ר לסקר (עורכים), על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר-שבע תשס"ח, עמ' 413-435.
159. 'On Judah ha-Levi and the Martyrdom of a Head of the Jews: A Letter by Halfon ha-Levi b. Nethanel', Y. T. Langermann and J. Stern (eds.), *Adaptations and Innovations: Studies on the Interaction of Jewish and Islamic Thought and Literature from the early Middle Ages to the Late Twentieth Century Dedicated to Professor Joel L. Kraemer*, Paris, Louvain and Dudley, MA 2007, pp. 83-108.
160. 'Did Maimonides Teach Medicine? Sources and Assumptions', C. del Valle, S. García-Jalón and J. P. Monferrer (eds.), *Maimónides y su época*, Madrid 2007, pp. 365-380.
161. 'Abraham Maimuni's Prayer Reforms: Continuation Or Revision Of His Father's Teachings', Carlos Fraenkel (ed.), *Traditions of Maimonideanism*, Brill 2009 (forthcoming).
162. 'תקנת בנות ישראל בספרות חז"ל', א' כהן וא' ברק (עורכים), גבורות אלון: ספר היוכל למנחם אלון (בדפוס).
163. 'האישה וסחר-הודו', י' הקר, י' קפלן וב"ז קדר (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 157-185.

164. 'גיניי גינייה, גנתה גננה, גנונית גנונייה', מ' בר-אשר וח"א כהן (עורכים), *משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן*, ירושלים תשס"ט, עמ' 196-200.
165. 'דברים כהווייתם או דברי הבאי: "החרש היה לבס"; ר' אמי ו"קדמוניות המקרא"', י' פרנצוס, י' רוט ומ' שמלצר (עורכים), תפארת לישראל: ספר היובל לכבוד ישראל פרנצוס, ניו יורק תש"ע, עמ' 43-49.
166. 'השני מתקיע', סידרא, כד-כה (תשס"ט-תש"ע), עמ' 311-328 (בדפוס).
167. 'Judah ha-Levi on Writing the Kuzari: Responding to a Heretic', S. Bhayro and B. Outhwaite (eds.), *'From a sacred source': Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, Brill, Leiden 2010 (forthcoming).
168. 'שני עיונים בערבית-היהודית שבכתבי הרמב"ם', א' ממזן ור' בליכום (עורכים), ספר זיכרון למוריה ליבזון (בדפוס).
169. 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם', מ"ע פרידמן (עורך), הרמב"ם וגניזת קהיר (בדפוס).
170. 'Sending Funds to Judah ha-Levi', J. L. Kraemer et al (eds.), *Pesher Nahum: Texts and Studies in Jewish History and Literature from Antiquity through the Middle Ages, presented to Norman Golb*, Chicago 2010, (forthcoming).
171. 'עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם', צ' הבר וכ' כהן (עורכים), ספר יובל לכבוד נחום רבינוביץ (שם זמני), מעלה אדומים תש"ע.
172. 'More on the Palimpsest-Ketubba (T-S K23.30)', <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/fotm/december-2009>.

ד. סקירות ומאמרי ביקורת

173. 'B. Porten, *Archives from Elephantine*', *Conservative Judaism*, 24 (1970), pp. 64-68.
174. 'Editing of Rabbinic Literature (review of: D. E. Y. Sarna, L. H. Schiffman, D. Wm. Siktberg, M. J. Strassfeld, *A Computer-*

- Aided Edition of the Tosefta Sotah, According to Codex Vienna, with Variants from Codex Erfurt and Edito Princeps [Venice 1521]*’, *Computers and the Humanities*, 7 (1973), pp. 438-439.
175. J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs²*, with Preface and Reader’s Guide by S. D. Goitein’, *Journal of the American Oriental Society*, 94 (1974), pp. 272-275.
176. ‘S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, III: The Family’, *Journal of the American Oriental Society*, 100 (1980), pp. 128-131.
177. ‘S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, IV: Daily Life’, *Journal of the American Oriental Society*, 106 (1986), pp. 815-819.
178. ‘אוצר בלום של מחקרי לשון וספרות על רס"ג' (על נחמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות [א] פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו), פעמים, 32 (תשמ"ז), עמ' 147-144.
179. ‘Vision and practicality’, *Genizah Fragments*, 47 (2004), p. iv.
180. ‘עדיאל שרמר, זכר ונקבה בראם: הנישואים בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד’, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ד, ציון, ע (תשס"ה), עמ' 413-404.
181. ‘Comments on *Two New Responsa of Moses Maimonides*’, *Cambridge University Library*, <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/fotm/april-2007.html>.
182. ‘על תרומתו של עזרא פליישר לחקר התפילה ומנהגי התפילה הארץ-ישראלים’, מ"ע פרידמן (עורך), דברים לזכרו של פרופ' עזרא פליישר, האקדמיה הלאומית למדעים (בדפוס).